

DOI: 10.21005/pif.2016.26.E-3

WALORYZACJA JAKO PODSTAWA TURYSTYCZNEGO UDOSTĘPNIENIA KRAJOBRAZU WAROWNEGO

EVALUATION AS A BASIS FOR PROVIDING TOURIST ACCESS TO FORTIFIED LANDSCAPES

JADWIGA ŚRODULSKA-WIELGUS, KRZYSZTOF WIELGUS

dr inż. arch.,

dr inż. arch.

Politechnika Krakowska
Wydział Architektury
Instytut Architektury Krajobrazu
Zakład Krajobrazu Otwartego i Budowli Inżynierskich

STRESZCZENIE

Adaptacje zespołów fortyfikacyjnych do celów współczesnych, w tym turystycznych, oraz wzrost zainteresowania kulturą turystyką industrialną, militarną i turystyką do miejsc ważnych wydarzeń skłaniają do próby syntezy metod i skutków waloryzacji krajobrazu warownego jako niezbędnego etapu jego pożądanych przekształceń.

Słowa kluczowe: krajobraz kulturowy, krajobraz warowny, udostępnienie turystyczne krajobrazu.

ABSTRACT

Adaptations teams fortification for today, including tourism and the growth of interest in cultural tourism industrial, military and tourism to places of important events - tend to try to synthesis methods and the effects of indexation landscape fortified as a necessary stage of its desired transformations.

Key words: cultural landscape, fortified landscape, providing tourist access to landscapes.

*W tradycję krajobrazu trzeba umieć się wsłuchać,
bo ona jest źródłem tożsamości i piękna.*

Z. Novak

*One needs to know how to listen to the tradition [in landscape]
For it is the source of identity and beauty*

Z. Novak

1. WSTĘP

Waloryzacja to ocena wartości. Obecnie występuje więcej definicji tego pojęcia; te, które waloryzacją, jak w bankowości, nazywają dowartościowywanie, a więc działanie intencyjne – nie są treścią niniejszego artykułu. Jego tematem jest waloryzacja jako możliwie obiektywna ocena zarówno wartości, jak i procesów przemian, przenoszących te wartości w czasie.

Przedmiotem waloryzacji, a tym samym przedmiotem rozprawy jest krajobraz, traktowany jako fizjonomia środowiska i szerzej – jako suma informacji o wszelkich aspektach procesów naturalnych i antropogenicznych, zapisana jako postać krajobrazu osiągalna dla nas głównie zmysłem wzroku. Spośród rozlicznych metod waloryzacji krajobrazu (przeważają wśród nich metody o ukierunkowaniu przyrodniczym lub geograficznym) wybrano tę, która najlepiej odpowiada potrzebie oceny specyficznej jego odmiany – krajobrazowi warownemu. Nie jest to typowe określenie krajobrazu według form jego ukształtowania (krajobraz górski, pogórzy, wyżyny, nizinny itp.) ani form pokrycia (krajobraz leśny, rolniczy, miejski, wiejski itp.). Jest to określenie funkcjonalne (podobnie jak np. określenie „krajobraz przemysłowy”), eksponujące spełnianie funkcji obronnych w różnych warunkach i z wykorzystaniem różnych środków, zależnych od poziomu sztuki wojennej, możliwości ekonomicznych i czasu realizacji. Istnieją jednak cechy wspólne krajobrazów warownych, pochodzących z różnych epok i reprezentujących różne systemy obronne. Jest to m.in. łączność obserwacji i stref ognia, rozległe przedpola i dominacja w krajobrazie niesprzeczna z organicznym, a nierzadko mimikrycznym wpisaniem wielkich dzieł inżynierskich w jego linie charakterystyczne. Krajobrazy warowne posiadają jeszcze jedną wspólną cechę, niezwiązaną jednak z ich postacią, lecz sposobem istnienia. Jest nią graniczność funkcji pierwotnej i związana z nią konieczność sukcesji funkcji. Najwyraźniej chyba, spośród wszystkich odmian krajobrazu z komponentem kulturowym, widać tutaj granice pomiędzy czasem powstawania i przemian zgodnych z pierwotnymi założeniami, okresem gwałtownej atrofii funkcji, okresem bezfunkcyjnym lub funkcji przypadkowych oraz okresem sukcesji funkcji – z wszystkimi tego konsekwencjami dla formy i struktury składowych części krajobrazu. Jego rewaloryzacja wiąże się więc automatycznie ze znalezieniem właściwej ścieżki owej sukcesji, tak co do kierunku, jak i głębokości przemian (np. wkładu inwestycyjnego oraz stopnia ingerencji w zastaną substancję dzieł obronnych i ich szeroko rozumiane otoczenie) [42]. Następstwo funkcji jest procesem, który może, lecz nie musi wiązać się z pojęciem adaptacji jako szybkiego, wysokonakładowego przystosowywania do celów współczesnych. Ta okazuje się dla opisywanej grupy krajobrazów nieraz kosztowna, trudna i niebezpieczna. Ewolucyjne przyjęcie, a czasami niewielkie wsparcie funkcji, które spontanicznie zaistniały w porzuconych zespołach krajobrazowych, nieraz jest rozwiązaniem lepiej sprawdzającym się jako proces. Cele sukcesji funkcji krajobrazów warownych mogą być różne, tutaj świadomie wybrano jedną, ale nie jedyną ich grupę – funkcje turystyczne, przede wszystkim w aspekcie udostępnienia, a więc działań podstawowych, zapewniających bezpieczeństwo zwiedzającym i zabytkowym elementom, strukturze postaci krajobrazu, eksponujących jego czytelność i atrakcyjność, jednak niedodających funkcji usługowych, edukacyjnych czy umilających pobyt turystom. Kluczem do wyboru kierunku sukcesji funkcji, zachowującego różnorodność, a czasem wyjątkowe wartości krajobrazów warownych, jest właściwa ocena ich wartości – co jest przedmiotem niniejszego artykułu.

2. ZARYS STANU BADAŃ

Przegląd stanu badań skoncentrowany jest na najistotniejszych źródłach i opracowaniach, które pozwoliły na kolejne przybliżenia – od ogólnych pojęć krajobrazu, studiów nad jego wartością, sprecyzowaną następnie do krajobrazu warownego jako podmiotu studium i waloryzacji – jako części studium. W końcu rozważania te skoncentrowane zostały na przydatności waloryzacji jako klucza do prawidłowego zagospodarowania zespołów fortyfikacyjnych, a w szczególności do ich udostępniania.

Istnieje wiele metod strukturyzacji i waloryzacji krajobrazu, np. SBE (*Scenic Beauty Astimation*), macierz Bajerowskiego czy krzywa wrażeń Wejcherta, WNET, metoda JARK-WAK [13]. Wiele z metod waloryzacji krajobrazu ocenia głównie jego wartości przyrodnicze. Dla badanych krajobrazów konieczne jest jednak szersze, wielokryteriowe ujęcie. Ustalenie kryteriów decyduje o holistycznym lub sektorowym charakterze waloryzacji [5, 19, 24]. Jedną z metod holistycznych jest metoda JARK-WAK biorąca pod uwagę zarówno wartości przyrodnicze, kulturowe, jak i widokowo-krajobrazowe.

Badanym przedmiotem waloryzacji jest krajobraz warowny. Pojęcie to wprowadził do języka polskiego profesor Janusz Bogdanowski na przełomie lat 70. i 80. XX wieku [3]. Odpowiada ono niemieckiemu: *Wehrlandschaft* i angielskiemu: *Strategic Landscape*. Oznacza całościową postać ukształtowania i pokrycia terenu, świadomie wybranego i przystosowanego do celów obronnych. Jest to rozszerzenie powszechnie stosowanego terminu *Architectura Militaris*, utożsamianego przede wszystkim z budowlami, uzbrojeniem i wyposażeniem obiektów bojowych. Krajobraz warowny uwzględnia ponadto wszelkie niebojowe budowle, służące obronie, w tym zieleń (maskującą, przeszkodową, użytkową i ozdobną), a także podziały gruntowe, w tym rezultaty systemu ograniczeń budowlanych, kształtujących strukturę urbanistyczną oraz powiązania ogniowe i sygnalizacyjne, przekładające się dziś na powiązania widokowe.

Problematykę waloryzacji fortyfikacji i krajobrazu warownego, możliwości adaptacyjnych poruszali w swoich pracach J. Bogdanowski [2, 3], P. Molski [17], C. Głuszek [8] i J.K. Wielgus [40, 41]. Warsztatem pozwalającym na udoskonalenie metody JARK-WAK, w szczególności w przedmiotowym aspekcie waloryzacji krajobrazu warownego, były cykle badawcze m.in. w ramach programu Generalnego Konserwatora Zabytków w latach 1996–1999 (twierdze Przemyśl i Kraków) oraz w ramach przygotowywania projektów realizowanych ze środków europejskich na lata 2007–2013 (Zamość, Przemyśl). Potencjał oraz turystyczne wykorzystanie krajobrazu warownego było przedmiotem badań P. Molskiego [18], C. Głuszka [7] i J.K. Wielgus [35]. Badania podsumowała konferencja „Fortyfikacje jako atrakcje turystyczne”, zorganizowana w Giżycku w 2002 roku.

Turystyka kulturowa jest jednym z celów procesu sukcesji funkcji zespołów fortyfikacyjnych. Zaspokaja w turystach [...] *pragnienie różnorodności, podnosi poziom ich kultury własnej, zapewnia wzrost wiedzy, zdobycie nowego doświadczenia oraz daje możliwość różnych spotkań* [4, s. 5]. Rozwinęła się w latach 80. Jej rozwój i ewolucje oraz teoretyczne podstawy podsumowują m.in. A.M. von Rohrscheidt [23], K. Buczkowska [4] i T. Jędrysiak [8, 9], a z autorów zagranicznych Richards [22].

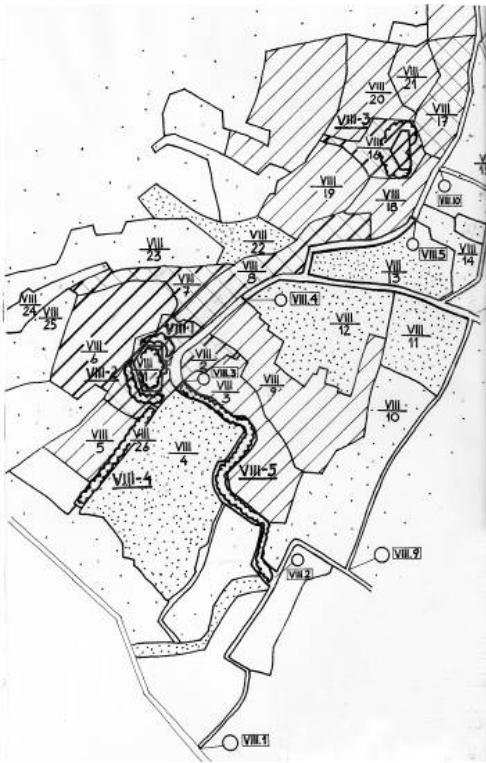
3. WALORYZACJA JAKO ELEMENT STUDIUM KRAJOBRAZU WAROWNEGO

JARK-WAK jest sprawdzonym narzędziem holistycznej analizy szczególnie złożonych strukturalnie krajobrazów, takich jak m.in. krajobrazy warowne. Jest to metoda strukturyzacji, waloryzacji i określania wytycznych do działań w krajobrazie. Początki metody sięgają roku 1963. JARK – metoda jednostek architektoniczno-krajobrazowych dotyczy obszarów większych (do skali regionu), dzielonych w oparciu nałożenie i interpolację granic jednostek ukształtowania, pokrycia i jednostek historycznych. WAK – metoda wewnątrz architektoniczno-krajobrazowych (oraz zespołów wewnątrz – ZWAK) dotyczy obszarów mniejszych (do skali miasta), dzielonych według kryteriów dostępności wizualnej – dosłownie rozumianych ścian widokowych.

Waloryzacja krajobrazu metodą JARK-WAK opiera się na studium składającym się z trzech nierozłącznych faz:

- określenia zasobu (wyodrębnienia, identyfikacji i charakterystyki elementarnych części składowych krajobrazu);
- waloryzacji (hierarchicznej oceny wartości części elementarnych);
- określenia wytycznych (desygnatów ochronnych, konserwatorskich i adaptacyjnych dla poszczególnych elementów oraz ich zespołów, zgodnie z rozkładem wartości określonym

w waloryzacji). Jest podstawą określenia wartości zespołów i obiektów zabytkowych, w sposób zrównoważony, niepomijający różnych aspektów wartości.

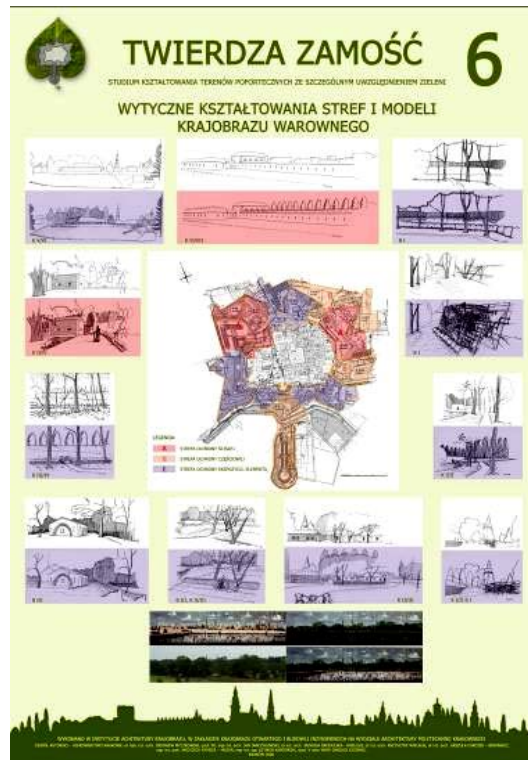

Ryc. 1. Waloryzacja krajobrazowa okolic Fortu III „Łuczyce”. Strzałkami wskazano zarysy grup zieleni maskującej, oryginalnej oraz sukcesji, podnoszącej w znaczący sposób wartości krajobrazowe zespołu. Źródło: [33]

Fig. 1. Landscape evaluation of vicinity of Fort III “Łuczyce”. The arrows show the outlines of groups of fortified masking greenery, the original and the successor, vastly increasing the landscape value of the complex. Source: [33]

Aby wynik waloryzacji był nie tylko obiektywny, ale także holistyczny (biorący pod uwagę wszystkie uwarunkowania i wartości) ważne jest wyeliminowanie kryteriów subiektywnych, takich jak np. poziom doznań estetycznych oceniającego. Metody waloryzacji krajobrazu można podzielić na: oparte na ocenie wartości przyrodniczych elementów, oparte na wartościach estetycznych krajobrazu i wartościujące krajobraz pod kątem wprowadzenia korekt, nowych funkcji.

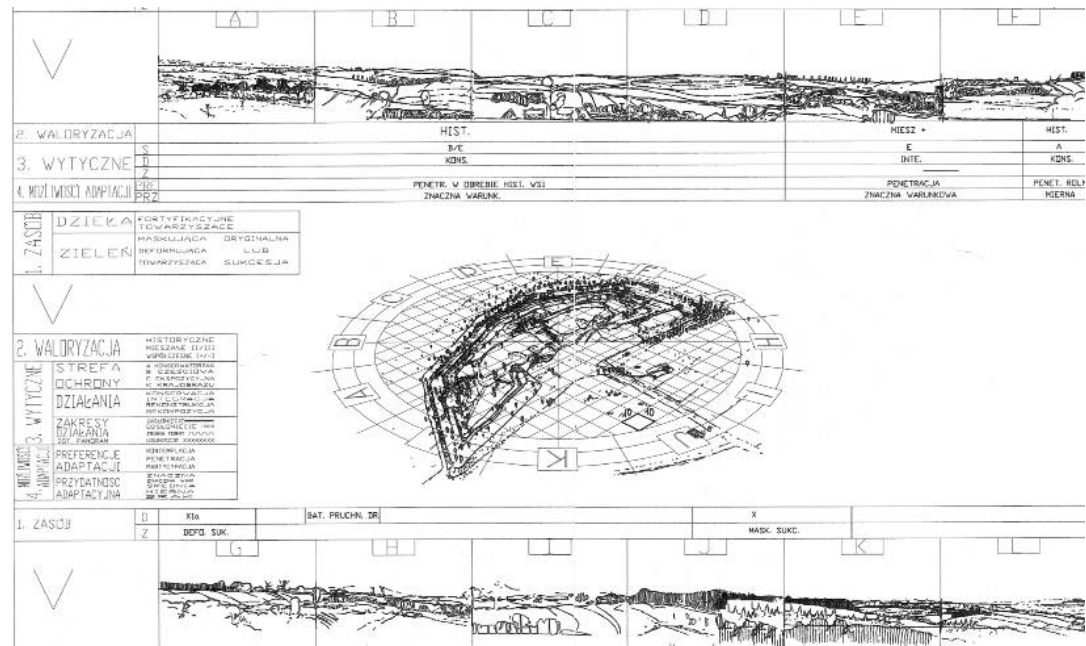
Zintegrowane badania nad fortyfikacjami w Polsce trwają od 1965 r., natomiast nowszy etap badań nad krajobrazem warownym rozpoczęła wspomniana *Inwentaryzacja zasobów budownictwa obronnego od połowy XVIII w. do połowy XX w.*, zrealizowana ze środków KBN przez członków Towarzystwa Przyjaciół Fortyfikacji w latach 1996–1998. Inwentaryzacja ta stanowi podstawę dalszych badań. Krajobraz warowny Twierdzy Przemysł (zinwentaryzowany na potrzeby tego programu) oraz Twierdzy Przemysł (zinwentaryzowany na potrzeby Wojewódzkiego Małopolskiego Konserwatora) został skodyfikowany w postaci kart krajobrazu warownego. Był to zastosowany po raz pierwszy zapis zintegrowany nie tylko co do przedmiotu rejestracji, ale i jej zawartości. Karty obejmują całościowo obiekt, jego działkę i kontekst krajobrazowy oraz stan, waloryzację i wytyczne, dotyczące zarówno elementów obiektu, jak i, sumarycznie, jego całości.

Ryc. 2. Twierdza Zamość – plansza waloryzacji krajobrazu wraz z wizualizacją zakresu działań w zależności od rodzaju strefy ochrony. Źródło: [32]

Fig. 2. Zamość Fortress – board of landscape evaluation with a visualization of range of activities in relation to the type of protection zone. Source: [32]

Karta krajobrazu warownego to metoda ewidencji poszczególnych obiektów fortyfikacyjnych wraz z ich otoczeniem i otwarciami krajobrazowymi oraz z podziałem na podstawowe elementy funkcjonalne i strukturalne (murowe, ziemne, zieleń forteczną). Podstawą karty zapisu zintegrowanego jest sporządzenie w terenie uproszczonego widoku z lotu ptaka badanego obiektu na cechowanej sieci perspektywicznej, w jego aktualnym stanie, wraz z zielenią i skoordynowanie tegoż rysunku z panoramami narysowanymi w odpowiednich sektorach. Organiczną częścią karty jest wycinek mapy 1:10000 lub 1:25000, na którą naniesione są zarysy dzieł obronnych wraz ze wzajemnie odpowiadającymi sobie: sytuacją i panoramami. Komentarzem do poszczególnych grup elementów krajobrazu warownego jest zapis tabelowy, definiujący zasób (w tym pierwotną funkcję danego elementu), waloryzację, wytyczne konserwatorskie i wstępne wytyczne adaptacyjne (etapy waloryzacji opisano dalej). Oprócz Krakowa i Przemysła kartotekę krajobrazu warownego opracowano dla grup fortowych „Barbariga”, „Brijuni” i „Verudela” w Twierdzy Pola (Pula, Chorwacja; 2003–2007 r.) oraz fragmentu Twierdzy Cattaro (Kotor, Czarnogóra/Chorwacja).

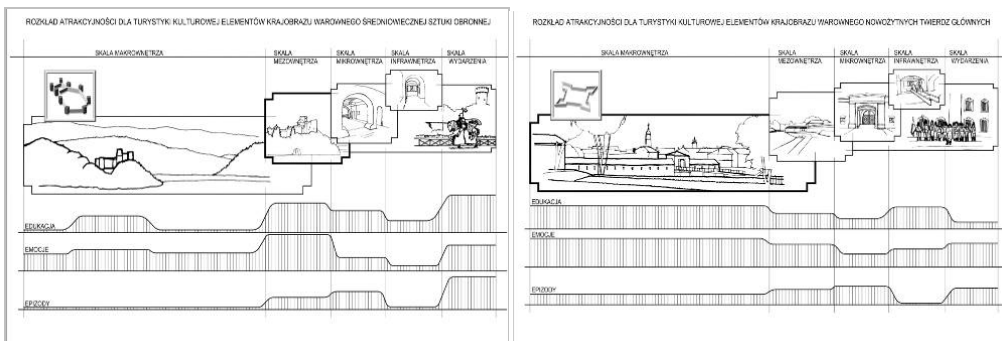

Ryc. 3. Karta krajobrazu warownego, zawierająca waloryzację, wytyczne i określenie możliwości adaptacyjnych. Źródło: [41]

Fig. 3. Fortified landscape card – including evaluation, guidelines and describing possibilities:of adaptation from. Source: [41]

Na podstawie kart krajobrazowych została opracowana komputerowa baza danych fortyfikacji Przemysła i Krakowa, zawierająca zasób, waloryzację oraz wytyczne adaptacyjne obiektów. W szczególności znaczna liczba przeprowadzonych procesów waloryzacji (każdy składa się z kilkunastu składowych zapytań), sięgająca 900, pozwoliła na wyważenie i „skalibrowanie” hierarchicznego układu kryteriów waloryzacji. Baza daje możliwość sortowania danych według wybranych kryteriów, np. powierzchni, stanu zachowania czy stopnia przekształcenia obiektu. Zawiera także materiały kartograficzne, ikonograficzne i bibliografie.

Waloryzacja jest wynikiem porównania stanu istniejącego (zasobu) z historyczną postacią krajobrazu, zwaną modelem porównawczym. Wybór tego modelu jest trudny; musi uwzględniać znaczenie i wartość nawarstwień poprzednich i późniejszych; odnosi się jednak do okresu, w którym nastąpiły najistotniejsze przemiany, warunkujące dzisiaj dominujące cechy postaci krajobrazu. Jest to więc okres największego rozkwitu, świetności krajobrazu, ukształtowanego zgodnie z modelem porównawczym.

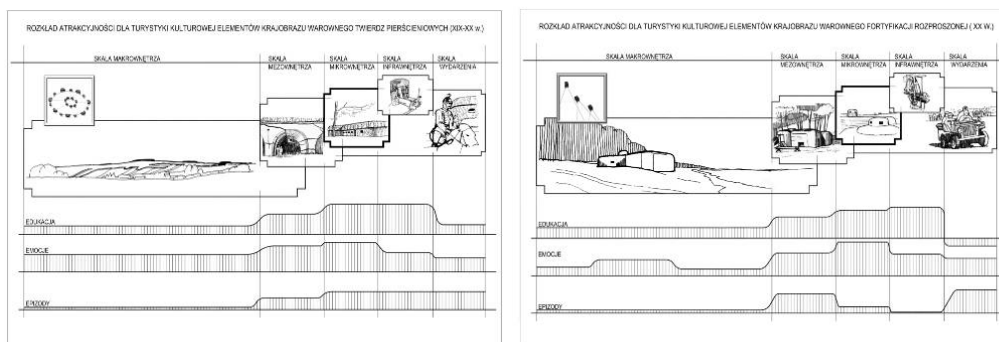

Ryc. 4. Schematy przedstawiające rozkład atrakcyjności dla turystyki kulturowej elementów krajobrazu warownego w zależności od systemu fortyfikacyjnego. Źródło: [35]

Fig. 4 Schemes showing the attractiveness distribution of fortified landscape elements in relation to fortification system. Source: [35]

W procesie doskonalenia metody waloryzacji zastąpiono tradycyjny podział na wartości historyczne, mieszane i współczesne określeniem relacji wartości historycznych i współczesnych. Waloryzacja ujmuje także wartości wynikające ze specyfiki, odmienności krajobrazu warownego, jak m.in. podane w pracy [15, s. 56–61].

Wynik waloryzacji w nowym ujęciu, wynikającym z opisanych doświadczeń, określa wzajemny stosunek wartości historycznych (koniunkcja ocen stanu, czytelności i jednorodności układu struktur elementarnych) i współczesnych (koniunkcja ocen standardu funkcji, formy, wartości naturalnych, widokowych oraz chłonności, przydatności i podatności adaptacyjnej) [17, s. 7–15; 18, s. 522–554].

Ryc. 5. Schematy przedstawiające rozkład atrakcyjności dla turystyki kulturowej elementów krajobrazu warownego w zależności od systemu fortyfikacyjnego. Źródło: [35]

Fig. 5. Schemes showing the attractiveness distribution of fortified landscape elements in relation to fortification system. Source: [35]

Waloryzacja sprawia, iż krajobraz warowny może stać się środkiem do osiągnięcia celów ekologicznych, społecznych i edukacyjnych.

Waloryzacja jest zatem nie tylko składnikiem diagnozy stanu istniejącego, ale także zapisu przemian krajobrazu, pozwala na określenie przyczyn przemian i możliwości odwrócenia niekorzystnych przekształceń. Krajobrazy warowne są szczególnie narażone na niekorzystne przemiany, gdyż są obecnie dysfunkcyjne – „postfunkcyjne”, dlatego też ich waloryzacja wymaga szczególnej odpowiedzialności, nieraz decydując wprost o ich być albo nie być. Waloryzacja krajobrazu warownego służąca udostępnieniu turystycznemu jest próbą określenia zasad jednej z najbardziej obiecujących dróg sukcesji ich funkcji. Metoda waloryzacji krajobrazu JARK-WAK pozwala na poznanie skomplikowanego procesu wielowiekowych przemian zachodzących w krajobrazie, splecionych z działalnością człowieka [2, s. 99–108]. W udostępnieniu turystycznym krajobrazu waloryzacja

jest kluczem, pozwalającym na zachowanie tożsamości miejsca i jego tradycji [34, s. 187–213].

Ryc. 6. Rekonstrukcja historycznego stanowiska artyleryjskiego Bastion II, Twierdzy Kraków,
Źródło: fot. J. Śródulska-Wielgus 2013

Fig. 6. Reconstruction of the historic Bastion II artillery emplacement, Krakow Fortress. Source: photo by J. Śródulska-Wielgus, 2013

4. WALORYZACJA JAKO PODSTAWA TURYSTYCZNEGO UDOSTĘPNIENIA KRAJOBRAZU WAROWNEGO

Atrakcyjność krajobrazu warownego ma swoje źródła w genezie, szczególności reguł, według których powstał i emocjom, jakie towarzyszą jego penetracji. Sprzyja to rozwojowi turystyki militarnej. Ważnym czynnikiem rozwoju turystyki militarnej i turystyki opartej na dziedzictwie inżynierskim w Polsce są wieloletnie działania Fundacji Otwartego Muzeum Techniki profesora Stanisława Januszewskiego, Towarzystwa Przyjaciół Fortyfikacji oraz prace Komisji Architektury Militarnej PK ICOMOS. Opisywane rodzaje turystyki należą do turystyki kulturowej. Rozwój turystyki kulturowej miał wpływ na zmianę powszechnie uważanych za szczyt oczekiwań 3S (Sun – słońce, Sand – piasek, Sea – morze) na 3E (Entertainment – rozrywka, Excitement – ekscytacja, Education – edukacja). Zastosowanie wniosków z procesu waloryzacji w postaci wytycznych do kształtowania krajobrazu warownego, jak i obiektu powinno gwarantować zachowanie autentyzmu w procesie adaptacji. Obecnie można zauważyć różne kierunki zagospodarowania krajobrazów warownych w Polsce, wynikające z różnego podejścia do waloryzacji, a czasem z braku refleksji nad wartościami historycznymi i współczesnymi: [18, s. 522–554; 23, s. 7–15; 31, s. 237–254; 33, s. 112–139]. Są to:

- Kierunek werystyczny – próba uczytelnienia w krajobrazie reliktyw, realizowana oszczędnymi środkami dla zachowania autentycznego krajobrazu. Kierunek realizowany w procesie rewaloryzacji Twierdzy Przemyśl, wprowadzający jedynie konieczne elementy zapewniające bezpieczeństwo turystom oraz elementy edukacyjne.
- Kierunek edukacyjno-naiwny (à la Disneyland) – kreowanie krajobrazu odrealnionego, zgodnego z wyobrażeniami i oczekiwaniami turystów. Przykładem może być realizacja memorialnego otoczenia przy schronie „Wędrowiec” pozycji Węgierska Górka, prowadząca do nagromadzenia sprzętu w ahistorycznej lokalizacji, zacierania cech krajobrazu warownego i utraty powiązań widokowych.
- Kierunek edukacyjny-pretekstowy – fortyfikacje i krajobraz traktowane są jako scenografia, w której prezentowanego są zbiory np. uzbrojenia, oporzędzenia itp. z różnych epok, dla których wspólnym mianownikiem jest jedynie szeroko pojęta wojskowość. Odwiedzającemu trudno połączyć informacje dotyczące zewnętrznych form krajobrazu z ekspozy-

cją wewnątrz obiektu. Przykładem może być Muzeum Spraw Wojskowych w forcie Szwolcowice.

- Kierunek addycyjny – pozornie pozytywny, świadczący o kontynuacji czy też procesie uzupełniania, doskonalenia udostępnienia turystycznego. Zazwyczaj realizowany przez dodawanie form nie tylko nie kompatybilnych, lecz będących swoim własnym... zaprzeczeniem. Przykładem takiego kierunku udostępnienia jest półwysep Westerplatte. Kilka nakładających się systemów identyfikacji wizualnej tworzy chaos i wrażenie bałaganu przestrzennego. Niewykorzystany został atut autentycznego krajobrazu jako scenografii – krajobrazu turystycznego. W ten nurt wpisuje się projekt adaptacji fortu Łapianka Twierdzy Kraków.

- Kierunek *więcej nie znaczy lepiej* – „wtłaczający” w obiekt i krajobraz warowny wiele funkcji turystycznych, a także wiele różnych form, często sprzecznych, o różnej proveniencji, przekraczających chłonność krajobrazu i obiektu.

- Kierunek pretekstowy – fortyfikacje i krajobraz warowny jako pretekst do różnych działań (np. odtworzenie lądowania w Normandii na ... Helu) posiadających walory edukacyjne, jednak wymagających dodatkowych wyjaśnień od organizatorów rekonstrukcji.

5. PODSUMOWANIE. OCZEKIWANE KIERUNKI WYKORZYSTANIA WARTOŚCI KRAJOBRAZU WAROWNEGO

Paradoksalnie, jak pisze B. Szmygin [29], można zauważyć *wzrost zapotrzebowania na dziedzictwo*. Przejawia się to we wzroście zainteresowania sektora turystycznego i prowadzi do tworzenia nowych atrakcji turystycznych, rozwoju szlaków turystyki kulturowej, licznych adaptacji zabytków do celów hotelowych i turystycznych. Potwierdzają to zrealizowane koncepcje projektowe powstałe na podstawie trój etapowego studium opracowanego metodą JARK-WAK pt. *Projekt zagospodarowania trasy turystyki kulturowej „Północna Rokada”*, w ramach projektu: *Zagospodarowanie zespołu zabytkowego Twierdzy Przemysł w celu udostępnienia dla turystyki kulturowej* (etap I, oznaczony nr 37 według listy projektów opublikowanych w WDU i według indywidualnego wykazu indywidualnych projektów kluczowych dla województwa podkarpackiego na lata 2007–2013 r.) oraz *Koncepcja zagospodarowania i udostępnienia turystycznego Twierdzy Zamość*, 2008. Miasto Zamość odnotowano znaczne zwiększenie ruchu turystycznego, a także wzrost zainteresowania mieszkańców warstwą edukacyjną projektu – tablicami panoramicznymi, infomatami [32]. Całościowe, zintegrowane podejście do krajobrazu metody JARK-WAK znajduje także zastosowanie w procesie dydaktycznym jako etap wprowadzający do procesu projektowania obiektów architektury krajobrazu, a także wyznaczania stref ochronnych, granic parków kulturowych. Dobrymi praktykami, które wskazują na możliwości wykorzystania krajobrazu warownego na potrzeby turystyki, są przykłady polskie. Wśród nich należy wymienić: w skali ochrony krajobrazu warownego – Forteczny Park Kulturowy Srebrna Góra, Park Przyrodniczo-kulturowy w Nysie i Park Kulturowy Fortyfikacji Miejskich Twierdza Gdańsk (Hewelanium); w ujęciu sieci – projekt sieciowy udostępnienia fortyfikacji półwyspu Hel, fort Gerharda w Świnoujściu wraz z ścieżkami edukacyjnymi i szlak fortyfikacji Twierdzy Toruń; w ujęciu centrum – fort IV Żółkiewskiego w Toruniu, fort Grodzisko w Gdańsku. Podobne kierunki działań prezentują projekty w Chorwacji i Włoszech czy projekty zrealizowane w ramach programu Forte Cultura. Obserwowane procesy są wynikiem prawidłowo przeprowadzonej waloryzacji, która jest jednym z elementów inwestycji, gwarantującym osiągnięcie sukcesu, uniemożliwiającym ignorowanie wartości i chłonności krajobrazu warownego. Prawidłowo wykonana, obiektywna waloryzacja pozwala także na wskazanie etapów adaptacji.

EVALUATION AS A BASIS FOR PROVIDING TOURIST ACCESS TO FORTIFIED LANDSCAPES

1. INTRODUCTION

Evaluation is an estimation of value. Nowadays there are more definitions of this term; those, that, like in banking, use it to describe an intentional increasing of value, are not the topic of this article. The topic is the evaluation as an as objective as possible estimation of both value and changing processes that place these values in time.

The subject of evaluation, as well as the subject of this dissertation, is the landscape understood as physiognomy of environment and wider – as a sum of data on all aspects of natural and anthropogenic processes saved in a way that we can perceive mostly using our sight – form of landscape. Among many methods of landscape evaluations (the most common are methods of natural or geographical type) the one that best suits the needs of valorization of its very specific kind, the fortified landscape, was chosen. It is not a typical way of describing a landscape according to neither its forms of shape (mountain, foothills, highland, lowland landscape, etc.), nor the type of its cover (forest, rural, city, agricultural landscape, etc.). It is a functional description (like, for example, the term “industrial landscape); exposing the fulfillment of defensive functions in various conditions and by using various means, depending on the level of the art of war, economic possibilities and time of realization. There are also other common characteristics of fortified landscapes that originated in different ages and representing various defense systems. Those are, among others, combinations of observations and fire zones, vast forefields and domination in landscape, non-contradictory to an organic and often mimical saving of great engineering works into its characteristic lines. Fortified landscapes share one more common characteristic that is not connected with their form, but with their way of being. It is its bordering of its intended purpose with the need of further succession of its function. It is on the example of fortified landscape, compared to other forms of landscape with a cultural component, where we can most clearly see the borders between the time of origin and transformation with the preservation of intended purpose in mind, the period of rapid atrophy of function, non-functional period or period of random functions and the function succession period – with all its consequences for form and structure of the landscape’s components. Because of that its evaluation is automatically connected to finding the correct path of that succession, both when it comes to the direction and depth of changes (for example the contribution to investment and the degree of integration into the original substance of works of defense and its widely understood surroundings) [42]. The succession of functions is a process, that can but doesn’t have to be connected to adaptation understood as rapid high-capital adaptation to the modern purposes. For this type of described landscape types is sometimes expensive, difficult and dangerous. The evolutionary adaptation and sometimes minor support of the functions that spontaneously occurred in abandoned landscape complexes is sometime a solution that, as a process, performs much better. The purposes of function succession or fortified landscapes may vary, but here one group in particular one, but not the only, group was chosen – the touristic function, mostly in the context of providing tourism access, which includes basic actions that provide safety to the visitors and monumental elements, the structure of landscape forms, and exposing its legibility and attractiveness, but not adding the service or educational functions, and not making the tourists stay more pleasant. The key to choosing the direction of succession of functions, preserving the diverse and sometimes unique values of fortified landscapes is an appropriate evaluation of their value – which is the topic of this article.

2. OUTLINE OF THE STATE OF RESEARCH

The outline of the state of research is focused on the most important sources and elaborations that have allowed for further approximations – from the general concepts of landscape, study of its value, that was later focused on fortified landscape as a subject of research and evaluation – as a part of the research. Eventually these considerations were focused on usefulness of evaluation as key to correct management of fortified complexes and providing tourist access in particular.

There are many methods of structuring and evaluation of landscape, for example (Scenic Beauty Estimation), Bajerowski matrix or the Wejchert impression curve, WNET, method JARK-WAK [13]. Many methods of landscape evaluation takes mostly its natural worth into consideration. For the researched landscapes a wider, multicriterial approach is necessary. Establishing the criteria decides for holistic or sectoral character of evaluation [5, 19, 24]). One of the holistic methods in the JARK-WAK method taking into consideration both the natural, cultural and scenic-landscape values.

The researched subject of evaluation is the fortified landscape. This term was introduced to Polish by professor Janusz Bogdanowski in the late 70s and early 80s of XX-th century [3]. He responds to the German “Wehrlandschaft” and to the English “Strategic Landscape”. He mark the holistic form of landscape and terrain cover, intentionally chosen and adapted to defensive purposes. It is an expansion of commonly used term “Architectura Militaris”, which is mostly associated with structures, armaments and inventory of defensive objects. The fortified landscape also takes into account the all non-military structures that are used defensively, including the greenery (masking, obstruction, utility and decorative), as well as land divisions, including the results of the system of building restrictions that have shaped the urban structure and fire and signaling connections that have transferred to contemporary viewpoints.

The problem of fortifications and fortified landscape evaluation, the adaptation possibilities were discussed by J. Bogdanowski [2, 3], P. Molski [17], C. Głuszek [8], J.K. Wielgus [40, 41] in their works. The craft that allowed for the refinement of JAR-WAK method, in particular in the objective aspect of fortified landscape evaluation were the research cycles, among others within the General Monuments Conservator program in years 1996–1999 (Przemyśl Fortress and Kraków Fortress) and within the preparation of projects carried out with the use of European funds for the years 2007–2013 (Zamość, Przemyśl). The potential and touristic utilization of fortified landscape was the topic of research conducted by P. Molski [18], C. Głuszek [7], J.K Wielgus [35], the research was summarized by the conference “*Fortifications as tourist attractions*” („Fortyfikacje jako atrakcje Turystyczne”) in Giżyck in 2002.

Cultural tourism is one of the goals of function succession process of fortification complexes. It fulfills, in tourists, the “... thirst for diversity, increases their level of personal culture, supplies the increase in knowledge, makes gaining new experience possible and give the possibility for various meetings” [4, p. 5]. It has developed in the 80s. Its development and evolutions, as well as theoretical basis are summarized by, among others, A. M. von Rohrscheidt [23], K. Buczkowska [4], T. Jędrysiak [8, 9] and, taking foreign authors into considerations, Richards[22].

3. EVALUATION AS THE ELEMENT OF FORTIFIED LANDSCAPE STUDY

JARK-WAK is a tested tool of holistic analysis of particularly structurally complex landscapes, like, for example, fortified landscapes. It is a method of structuration, evaluation and establishing guidelines for taking actions in landscape. The methods origins go back to 1963. JARK – a method of architectural-landscape units concerning larger (in scale of region) areas, divided according to superposition and interpolation of borders of shaping units, cover, as well as historical units. WAK – the method of architectural-landscape

interiors (and interior complexes – ZWAK) concerning smaller (in scale of city) areas, divided according to criteria of visual accessibility - literally understood lookout walls.

Evaluation of landscape using the JARK-WAK method is based on a study consisting of three inseparable phases:

- defining the resource (separation, identification and elementary landscape parts characteristic),
- evaluation (hierarchical evaluation of elementary parts), and
- establishing guidelines (protection, conservatory and adaptation referents, for each element and their systems, according to the value distribution, determined by evaluation).

It is a foundation of determining the value of complexes and monumental structures in a balanced way, without omitting various value aspects.

For the evaluation to be not only objective, but also holistic (taking into consideration all conditions and values) it is important to eliminate subjective criteria, like for example level of aesthetical experiences of the evaluator. Methods of landscape evaluation can be divided into: based on natural elements valuation, based on aesthetical values of landscape, rating the landscape by adjustments made, new functions.

Integrated research on topic of fortifications in Poland last from 1965, while the newer step of research on fortified landscape was started by aforementioned "Stocktaking of fortified structures resource from the half of XVIII-th century to the half of XX-th century finalized with the funds of K.B.N., by the members of the Friends of Fortifications Society in years 1996–1998, being the foundation of further research. Stocktaking of the Przemyśl Fortress fortified landscape for application in this program and, for the Lesser Poland Voivodship Conserver – Kraków Fortress has been codified in a form of Fortified Landscape Cards. It was the first usage of integrated record, not only in terms of the subject of recording, but also the state, valuation and guidelines concerning both the objects elements and, globally, its entirety.

Fortified landscape card is a method of evidence of individual fortification objects with their surroundings and landscape openings and with their division into basic functional and structural elements (walls, earthworks, fortified greenery). The basis of the integrated record card is to produce a simplified bird-perspective view in field of an object on a characterized perspective net, in its current state, along with the greenery, and coordinating this drawing with panoramas drawn in suitable sectors. The organic part of the card is a map section in a scale of 1:10000 or 1:25000, on which the outlines of fortification works were placed, along with, each corresponding to the other, situation and panoramas. The groups of fortified landscape elements are commented with tables, which define the resource (including the original function of the element), evaluation, conservatory guidelines and basic adaptation guidelines (stages of evaluation are discussed further). Apart from Kraków and Przemyśl a card index was also prepared for fort groups "Barbariga", "Brijuni" and "Verudela" in Pola Fortress (Pula, Croatia; 2003–2007) and a fragment of Cattaro Fortress (Kotor, Montenegro/Croatia).

Based on the landscape cards a computer database of Przemyśl and Kraków fortifications was prepared. It contains the resource, evaluation and objects adaptation guidelines. In particular, a significant amount of conducted evaluation processes (each consisting of over a dozen component queries) reaching 900, allowed for weighing and "calibrating" the hierarchical set of evaluation criteria. The base gives the opportunity to sort the data based on chosen criteria, for example the surface, preservation state or degree of object transformation. It also contains cartographical and iconographical materials and bibliographies.

Evaluation is the result of comparison of current state (resource) with historical form of landscape, called the comparison model. The choice of said model is difficult; it must include the importance and value of prior and later layers; it references to the period when the most important changes happened, changes that condition current, leading

characteristics of landscape. It is the period of greatest prime and greatness of landscape, formed according to the reference model.

In the process of perfecting the evaluation method the traditional division into historical, mixed and modern values was replaced by definition of relation between historical and modern values. Evaluation also takes into consideration the values derived from specifics of dissimilarity of fortified landscape as, for example [15, p. 56–61].

The result of evaluation in a new approach, resulting from described experiences, describes the relation of historical values (conjunction of evaluations of state, functions standard, form, natural and scenic values, as well as absorptivity, usefulness and adaptive susceptibility) [17, p. 7–15; 18, p. 522–554].

Evaluation might cause the fortified landscape to become the mean for achieving the ecological, social and educational goals.

Thus, valorization is not only the component of a current state diagnosis, but also the record of landscape changes, it allows to determine the causes of changes and to help find ways of reversing unfavorable changes. Fortified landscapes are especially vulnerable when it comes to unfavorable changes, because they are currently dysfunctional – “post-functional”, that is why their evaluation requires an exceptional responsibility, sometimes directly deciding their “to be, or not to be”. Evaluation of fortified landscape for providing tourist access is an attempt to describe the rules of one of the most promising roads to their function’s succession. The JARK-WAK landscape evaluation method allow for an understanding of a complicated process of ages long changes occurring in the landscape, intertwined with human activity [2, p. 99–108]. Evaluation is key in providing tourist access, allowing for preservation of place’s identity and tradition [34, p. 187–213].

4. EVALUATION AS BASIS OF GIVING TOURIST ACCESS TO FORTIFIED LANDSCAPE

The attractiveness of fortified landscape has its roots in origins, detailed rules, according to which it was founded and emotions, that accompany its penetration. It supports the development of military tourism. An important factor in development of military tourism and tourism based on engineering heritage in Poland are many year actions of Open Technology Museum Foundation of professor Stanisław Januszewski, Friends of Fortifications Society and works by Commission of Military Architecture PK ICOMOS. The described types of tourism are parts of cultural tourism. The development of cultural tourism influenced the change of, commonly recognized as the peak of expectations, 3S (Sun, Sand, Sea) to 3E (Entertainment, Excitement, Education). The application of conclusions of the evaluation process in form of guidelines to fortified landscape forming and the object should be a guarantee of preserving authenticity of the adaptation process. Nowadays many directions of fortified landscape management can be seen, resulting from the different approaches to evaluation, and sometimes from the reflections on historical and modern values [18, p. 522–554; 23, p. 7–15; 31, p. 237–254; 33, p. 112–139]. Those include:

- Veristic approach – attempt of making relics more clear in the landscape achieved by using the means sparingly in order to preserve the authenticity of landscape. The approach achieved in a process of revalorization of Przemyśl Fortress, introducing only the necessary elements providing safety to tourists, as well as educational elements.
- Educational-naive approach (a`la Disneyland) – creating an unreal landscape, according to beliefs and expectations of tourists. A memorial surrounding by the “Wędrowiec” Shelter of Węgierska Górka position may serve as an example. The accumulation of equipment in an ahistorical location, covering the characteristics of fortified landscape, loss of scenic connections;

- Educational-pretext approach – fortifications and approach treated as a scenography, where the collections of, for example, armaments, equipment, etc., from various periods, their only common theme being widely understood military. It is difficult for the visitor to link the data concerning the landscape forms outside with the exhibition inside. The Museum of Military Affairs in Swoszowice fort might serve as an example;
- Additive approach – seemingly positive, providing evidence of continuity or the process of supplementing, development of providing tourist access. It is usually achieved by adding forms that are not only incompatible, but also being their own... Contradictions. The Westerplatte peninsula might serve as an example. Several visual identification systems impose on themselves creates chaos and a feeling of spatial mess. The trump of authentic landscape, as a scenography-tourist landscape, was left unused. Łapianka Fortress Kraków can also be shown as an example of that approach.
- More doesn't mean better approach – it is an approach that rams into an object or into a fortified landscape many tourist attraction, as well as various forms, often contradictory to one another and of varied provenience, exceeding the absorptivity of a landscape or object.
- Pretext approach – fortifications and fortified landscape as a pretext for actions like for example recreation of Normandy landing in... Hel, an action that has educational valor, but requiring additional explanations from the reconstruction's organizers.

5. SUMMARY. EXPECTED APPROACHES TO FORTIFIED LANDSCAPE VALUES UTILIZATION

Paradoxically, one can notice an increase an „Increase of demand for heritage”, quoting B. Szmygin [29]. It can be seen in the increase of interest of tourist sector, by the creation of new tourist attractions, development of culture tourism trails, numerous adaptations of monuments for hotel and tourist purposes. It is confirmed by completed project concepts based on tri-step study developed using the JARK-WAK method – the project of management of culture tourism trail “Północna Rokada”, within the project: “Development of monumental complex of Przemyśl Fortress in order to provide cultural tourism access”, stage I, marked as No. 37 according to list of projects list, published in WDU, according to indicative register of individual key projects for Podkarpackie Voivodship for years 2007–2013, and the Concept of development and providing tourist access to Zamość Fortress, 2008. The city of Zamość has noted a significant increase in the amount of tourists, as well as an increase of interest in the educational layer of the project within the local inhabitants – in particular with the panorama boards, infomatons [32]. Global, integrated approach to landscape of the JARK-WAK method also finds its uses in didactics as a stage introducing to the process of designing objects of landscape architecture, as well as determination of protection zones, culture park borders. There are Polish examples of good practices that point to utilizing of fortified landscape in tourism. In the scale of protection of fortified landscape – Forteczny culture park Srebrna Góra, nature-cultural park w Nysie, Park Kulturowy Fortyfikacji Miejskich Twierdza Gdańsk (Hewelanium). From the networks perspective – the net project of providing tourist acces of Hel peninsula, Gerhard fort in Świnoujcie along with education trails, fortification trail of Toruń Fortress. In terms of central perspective – Żółkiewski fort IV in Toruń, Grodzisko fort in Gdańsk. Similar courses of action are shown by projects in Croatia, Italy, or within the Forte Cultura project. The observed processes are a result of a correctly conducted evaluation, which is one of the elements of an investment, which guarantees success, making it impossible to ignore the value and absorptivity of fortified landscape. A correctly performed, objective evaluation also allows for showing the stages of adaptation.

BIBLIOGRAPHY

- [1] Bogdanowski J., *Architektura obronna w krajobrazie Polski. Od Biskupina do Westerplatte*, Warszawa–Kraków, PWN 1996. ISBN 83-01-12223-4
- [2] Bogdanowski J., *Metoda jednostek i wnętr architektoniczno-krajobrazowych w studiach i projektowaniu*, Kraków, PK 1990, J. Bogdanowski (red), Konserwacja i ochrona krajobrazu kulturowego (ewolucja metody), *Teki Krakowskie*, 1998, z. 4. passim
- [3] Bogdanowski J., Problemy rewaloryzacji fortyfikacji systemu rozproszonego z przełomu XIX i XX wieku w: *Konserwatorska Teka Zamojska*, Materiały z sesji naukowej w Zamościu w dniach 26–27 listopada 1981, Warszawa–Zamość 1984, cz. 2.
- [4] Buczkowska K., *Turystyka kulturowa. Przewodnik metodyczny*, Poznań, Wydaw. AWF w Poznaniu 2008. ISBN:978-83-88923-99-9
- [5] Cymerman R., Hopfer A., *System, zasady i procedury wyceny nieruchomości*, PFSRM, 2012. ISBN: 978-83-622358-04-5
- [6] Frydryczak B., Okiem turysty: pojęcie krajobrazu turystycznego, w: *Turystyka i podróżowanie w aksjologicznej perspektywie*, red. M. Kazimierczaka, Poznań, AWF Poznań 2007, s.103-107
- [7] Głuszek C., *Aspekt turystyki w ochronie i zagospodarowania zabytków XIX-wiecznej architektury militarnej*, Warszawa, 2003. ISSN: 1896-1630
- [8] Głuszek C., *Problematyka współczesnych uzupełnień architektonicznych w rewaloryzacji XIX-wiecznej fortyfikacji*, Prace Naukowe Politechniki Warszawskiej. Seria Architektura 2012 | nr 8 | 5--142, 2005.
- [9] Hawton N., Tourists flock to Bosnia war tours, *BBC News*, 11 June 2004, <http://news.bbc.co.uk/1/hi/world/europe/3797549.stm>, kod dostępu 31/07/08.
- [10] Jędrusiak T., Rohrschedt A.M., *Militarna turystyka kulturowa*, PWE, Warszawa, 2011. ISBN: 978-83-208-1952-6
- [11] Jędrusiak T., *Turystyka kulturowa*, Warszawa 2008. ISBN: 978-83-208-1759-1
- [12] Kampschorr B., War tourists fight to see Bosnia's past: Officials, worried that the wounds of the 1992-95 war are too fresh, dissuade those eager to learn about it, *The Christian Science Monitor*, 16 February 2006, <http://www.csmonitor.com/2006/0216/p07s02-woeu.html>, dostęp 31.07.2008.
- [13] Litwin U., Bacior S., Piech I., *Metodyka waloryzacji oceny krajobrazu*, 2009. http://vlp.com.ua/files/02_72.pdf, dostęp 12.08.2013
- [14] Małachowicz E., *Konserwacja i rewaloryzacja architektury w zespołach i krajobrazie*, Wrocław, Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, 1994. ISBN: 83-7085-117-7
- [15] Mitchell N., Buggiey S., *Protected Landscapes and Cultural Landscapes: Taking Advantage of Diverse Approaches*, Landscape Stewardship: New Directions In Conservation Of Nature And Culture, *The George Wright Forum*, 2000, vol. 17, no.1., s. 35-46
- [16] Mizgalski A., *Zarządzanie krajobrazem jako aspekt zarządzania środowiskiem*, w: Klasyfikacja krajobrazu. Teoria i praktyka, *Problemy Ekologii Krajobrazu*, 2008, t. 20.s.147-107
- [17] Molski P., *Waloryzacja dziedzictwa architektonicznego w systemie ochrony zabytków*, w: *System ochrony zabytków w Polsce – analiza, analiza, diagnoza, i propozycje*, praca zbior., red. B. Szmygin, Lublin–Warszawa, PKN ICOMOS, Biuro Stołecznego Konserwatora Zabytków, Urząd Miasta Stołecznego Warszawa, Politechnika Lubelska 2011, s. 56–61.
- [18] Molski P., *Zasoby poforteczne w Polsce jako potencjał turystyczny*, w: *Fortyfikacje jako atrakcje turystyczne*, Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej, Giżycko, 11–13 października 2002.s.15-25
- [19] Myczkowski Z., *Krajobraz wyrazem tożsamości w wybranych obszarach chronionych w Polsce*, Monografia 242, Kraków, Politechnika Krakowska 1998. 0860-097X
- [20] Myczkowski Z., Środulska-Wielgus J., Wielgus K., Forczek-Brataniec U., Rymsza-Mazur W., Chajdys K., *Metoda jednostek i wnętr architektoniczno-krajobrazowych (JARK – WAK) w relacjach XXI wieku*, w: *Horyzonty Architektury Krajobrazu, Metoda Architektury Krajobrazu*, Warszawa, Wydaw. „Wieś Jutra” 2010, s. 7–15.
- [21] Myczkowski Z., Wielgus K., Środulska-Wielgus J., Rymsza-Mazur W., Chajdys K., *Strategic landscape registration as a basis for revitalization of ancient fortresses*, Pro-active Conference, Słubice, Forte-Culture, Wydaw. Fundacja Współpracy Polsko-Niemieckiej, 2008, s. 522–554.

- [22] Myga-Piątek U., *Kryteria i metody oceny krajobrazu kulturowego w procesie planowania przestrzennego na tle obowiązujących procedur prawnych*, w: *Waloryzacja środowiska przyrodniczego w planowaniu przestrzennym*, red. M. Kistowski, B. Korwel-Lejkowska, Gdańsk–Warszawa 2007, s. 101–110, dostęp: 10.08.2014
- [23] *Opracowanie i wdrożenie systemu rejestracji, waloryzacji i desygnacji konserwatorsko-adaptacyjnej dawnych dzieł obronnych fortyfikacji nowożytnej w postaci tzw. „Kart Krajobrazu Warownego”* (na zlecenie W.O.Z Kraków), kier. K. Wielgus, J. Środulska-Wielgus, U. Forczek, W. Kozub, 1995, maszynopis
- [24] Piekarz M., *Hot War Tourism: The Live Battlefield and the Ultimate, Adventure Holiday*, in: *BATTLEFIELD TOURISM: HISTORY, PLACE AND INTERPRETATION*, ed. C. Ryan, London, Elsevier Ltd, 2007. ISBN: 9780080453620
- [25] *Program planu ochrony zespołu parków kulturowych krajobrazu warownego Twierdzy Przemysław*, Z. Myczkowski, K. Wielgus, J. Środulska-Wielgus, W. Rymcza-Mazur, U. Forczek-Brataniec, T. Tokarczuk, 2006, maszynopis.
- [26] Przeclawski K., *Człowiek a turystyka, zarys socjologii turystyki*, Kraków, Albis 1996. ISBN: 83-906452-0-3
- [27] Richards G., *Cultural Tourism. Global and local perspectives*, New York–London–Oxford, The Haworth Hospitality Press 2007. ISBN-13:978-1-84541-483-2
- [28] Rohrscheidt A.M., *Turystyka kulturowa. Fenomen, potencjał, perspektywy*, Gniezno, KMB Druk 2008. passim
- [29] Rychling A., Solon J., *Ekologia krajobrazu*, Warszawa, PWN 2011.
- [30] Seaton A., *War and thanatourism: Waterloo, 1815–1914*, *Annals of Tourism Research*, vol.26, Issue 1 January 1999. S. ISBN 130-158 0160-7383/98 \$19.00+0.00
- [31] Studium historyczne i architektoniczne fortów Twierdzy Kraków. Etapy 1–3, 1995–98. Kraków, maszynopis
- [32] Studium kształtowania terenów pofortecznych twierdzy Zamość za szczególnym uwzględnieniem kształtowania zieleni, Myczkowski Z., Wielgus K., Środulska-Wielgus J., Rymcza Mazur W., Forczek–Brataniec U., Janczykowski J., 2006
- [33] Szmygin B., *Rekomendacja o Historycznym Krajobrazie Miejskim – wdrożenie zmiany paradygmatu w ochronie miast historycznych, Budownictwo i Architektura*, 2013, vol. 12, no. 4, s. 117–126.
- [34] Środulska-Wielgus J., K. Wielgus, *Sposoby adaptacji dzieł fortyfikacji XIX i XX wieku dla potrzeb współczesnych – w oparciu o metodę badań wewnątrz architektoniczno-krajobrazowych (na przykładzie zabytków austriackiej szkoły fortyfikacyjnej) w roku 1990*, w: *Naukowe podstawy rewaloryzacji budynków i zespołów zabytkowych na tle rozwoju miast*, raport z badań prowadzonych w latach 1988–1991 w ramach problemu resortowego RPBP I.11.C pod kier. profesora Stanisława Juchnowicza, gr. tematyczna C-1: Rewaloryzacja krajobrazu; Inwentaryzacja zasobów budownictwa obronnego od połowy XVIII w. do połowy XX w., realizowane ze środków K.B.N. za pośrednictwem Towarzystwa Przyjaciół Fortyfikacji O /Warszawa (lata 1996–1998), red. tomu: E. Cichy-Pazder, Kraków, Wydaw. Miniatura 1997, s. 43–44.
- [35] Środulska-Wielgus J., *Turystyka kulturowa narzędziem ochrony i udostępnienia krajobrazu warownego* Numer rejestracyjny projektu badawczego N527 119640 „Numer umowy PB-1196/B/T02/11/40
- [36] Tilden F., *Interpreting our heritage*, Chapel Hill, University of North Carolina Press 1977.
- [37] UN WTO, *Cultural heritage*, 2001, s. 9.
- [38] Wielgus K., *Problemy rejestracji zieleni fortecznej na przykładzie twierdz Przemysław i Kraków*, w: *Zamki, miasta warowne, ogrody*, Kraków 2002.
- [39] Wielgus K., *Studium ochrony Twierdzy Przemysław*, w: *Fortyfikacja*, t. 6, *Ochrona i konserwacja architektury obronnej*, Warszawa 1999, s. 41–61.
- [40] Wielgus K., Środulska-Wielgus J., *Problematyka ochrony dziedzictwa inżynierskiego w kształceniu architektów krajobrazu na Wydziale Architektury Politechniki Krakowskiej*, w: *Technika w dziejach cywilizacji – z myślą o przyszłości*, VII Międzynarodowy Warsztat Archeologii Przemysłowej Sowiogórskie Muzeum Techniki FOMT, t. 6, Wrocław, Wydaw. Politechniki Wrocławskiej 2010, s. 237–254.
- [41] Wielgus K., Środulska-Wielgus J., *Ochrona i udostępnienie krajobrazu warownego Twierdzy Zamość*, *Przegląd Urbanistyczny*, 2012, t. 5, R. 4, ISBN 2080-9336s. 66–69.
- [42] Wielgus K., Środulska-Wielgus J., *Metoda zintegrowanego zapisu krajobrazu w terenach powydobywczych górnictwa skalnego, w oparciu o przykłady dydaktyczne i projektowe*, w:

Kształtowanie krajobrazu terenów poeksploatacyjnych w górnictwie, Dębica, Wydaw. Biuro Usł. Komput. St. Smaga 2003, ISBN 8389565005 s. 112–139.

- [43] Wielgus K., Środulska-Wielgus J., *Ku fortecznej turystyce kulturowej. Raport o teorii i praktyce do realizacji*, w: *Fortyfikacje nowożytne w Polsce – badania, realizacje, plany. Zagospodarowanie do współczesnych funkcji turystyczno-rekreacyjnych i dydaktycznych*, Wyd. Urząd Marszałkowski Województwa Kujawsko-Pomorskiego w Toruniu, Toruń 2012, ISBN 978-83-937545-2-6 s. 187–213.
- [44] Winiarski R., Zdebski J., *Psychologia turystyki*, Warszawa, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne 2008, passim
- [45] Zaruski M., *Turystyka u nas*, w: *Na bezdrożach tatrzańskich*, Warszawa, Sport i Turystyka 1958.
- [46] Zimonjic V., *Sarajevo reveals its war wounds for tourist cash*, *The Independent*, 2 May 2006, dostęp 10.08.2013.

O AUTORZE

Jadwiga Środulska-Wielgus – nauczyciel akademicki, wykładowca na Wydziale Architektury Politechniki Krakowskiej i Uniwersytecie Rolniczym im. Hugona Kołłątaja. Sekretarz Sekcji Architektury Krajobrazu PAN O/Kraków (od 1996), członek Komisji Architektury Militarnej PKN ICOMOS. Główne nurty zainteresowań: teoria architektury krajobrazu, krajobrazy warowne XVIII–XX w., turystyka jako narzędzie ochrony i eksponowania krajobrazu oraz krajobraz ziem górskich, ponadto: malarstwo akwarelowe, gwasz i grafika; turystyka górską.

Krzysztof Wielgus – nauczyciel akademicki, wykładowca na Wydziale Architektury Politechniki Krakowskiej Akademii Górniczo-Hutniczej im. Stanisława Staszica, adiunkt muzealny w Muzeum Lotnictwa Polskiego w Krakowie. Członek: Społecznego Komitetu Odnowy Zabytków Krakowa (od 2009); Wojewódzkiego Komitetu Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa (od 2010); Rady Naukowej Gorczańskiego Parku Narodowego (od 2010), Komisji Architektury Militarnej PKN ICOMOS. Główne nurty zainteresowań: rewaloryzacja krajobrazu, budowli fortyfikacyjnych i przemysłowych, historia lotnictwa i rewaloryzacja zabytków lotniczych oraz krajobraz i architektura gór, ponadto: malarstwo akwarelowe, modelarstwo lotnicze; turystyka górską.

AUTHOR'S NOTE

Jadwiga Środulska-Wielgus – university teacher, lecturer at the Faculty of Architecture and the University of Agriculture in Krakow. Secretary of Section Secretary of Landscape Architecture PAN O / Krakow (since 1996), member of the Commission of Architecture Military ICOMOS. The main trends of interest: the theory of landscape architecture, landscapes fortified XVIII–XX., Tourism as a tool for protection and display of landscape and landscape-mountain lands States, moreover: watercolor painting, gouache and graphics; mountaineering.

Kontakt | Contact: jadwiga.wielgus@gmail.com

Krzysztof Wielgus – university teacher, lecturer at the Faculty of Architecture of the Academy of Mining and Metallurgy, a museum assistant professor in the Polish Aviation Museum. Member of: Social Committee for the Restoration of Monuments of Cracow (since 2009); Provincial Committee of the Protection of Struggle and Martyrdom (since 2010); Scientific Council of the Gorce National Park (since 2010), the Committee of Architecture Military ICOMOS. The main trends of interest: restoration of the landscape, buildings and industrial fortification, history of aviation and aircraft restoration of historical monuments and the landscape and architecture of the mountains, moreover: watercolor painting, aviation model, mountaineering.

Kontakt | Contact: krzysztof_wielgus@wp.pl